

Kubínyi Kata
Budapest

A nyelvi változások egyik vélhető feltételéről, különös tekintettel a stigmatizálódott újítások terjedésére

0. Bevezetés

Néhány éve így fakadt ki – őszinte keserűséggel a hangjában, mindennemű irónia nélkül – M. F. 80 éves magyar anyanyelvű, budapesti, művész-diplomás férfi a fülem hallatára tévénézés közben:

„Borzasztó, hogy mást se hallani, mint azt, hogy »ba«. Sohase »ban«, mindig csak »ba«. Ezt hallani reggeltől estig. A rádióba. A tévébe. Mindenütt.”

Ez a spontán megnyilatkozás nem azért érdekes, mert a magyar nyelvben legalább fél évezrede fennálló *-bAn ~ -bA* variációnak (Klemm 1928: 163, 181; Korompay 1992), s egyben e variáció társadalmi megítélésének a kordokumentuma, hanem elsősorban azért, mert benne olyan ellentmondás feszül tartalom és forma közt, amelynek vizsgálata közelebb vihet bennünket a nyelvtörténeti újítások terjedési dinamizmusának jobb megértéséhez.

E cikkben azt a hipotézist szeretném közölni, amelyre M. F. kifakadása vezetett. Ennek alapján ui. beszéd és tudat viszonyában egy olyan kézenfekvőnek tűnő, ám tudtommal eddig ki nem mondott összefüggés tehető fel, amely jól kiegészítheti a nyelvi változások természetéről kialakult képünket. Az 1. rész célja bemutatni, hogy a nyelvvel foglalkozó kutatások nagy része a tudatosságot hagyományosan differenciálatlan kategóriaként kezeli, és a nyelvi változások terjedésében csekély szerepet tulajdonít neki. A 2. részben az agykutatás azon emberi tudatra vonatkozó megállapításait idézem, melyek szerint a tudatnak különböző fokozatai és

formái vannak, és ezek a különböző agytevékenységek során különböző módokon befolyásolhatják egymást. A 3. részben ezekből a megállapításokból kiindulva próbálok meg választ adni arra a kérdésre, hogy mi teszi lehetővé az újítások terjedését még akkor is, ha olyan újításról van szó, amelyet a terjesztői elítélnek, s így a terjesztésében nem is vállalnak egymással közösséget.

1. Uralkodó nézetek a nyelvvel foglalkozó kutatásokban a tudatosság és a nyelvi változás/variáció¹ összefüggéséről

1.1. A XX. század első felének történeti-összehasonlító nyelvészete

A nyelvtudományban régóta elfogadott nézet, hogy sem a beszédprodukción, sem az allofonikus szintű variáció/változás nem tudatos (Tamás 1947; uott. korábbi irodalom). A (fokozatos) hangváltozás tudatosságában már az újgrammatikusok sem hittek, ami bántotta is az emberi tevékenységek szándékos és tervszerű voltában hívő „idealistákat” (Tamás 1947: 98). Az újgrammatikus álláspont szerint kétféle alaki változástípus létezik: hangváltozás és analógiás (grammatikai) változás, és közülük a beszélőben csak az utóbbi tudatosul (Hinskens et al. 1997: 9).

Mint várható, az újgrammatikusok és tanítványaik többsége a változások terjedésében sem tulajdonított jelentőséget a tudatosságnak, és az utánzáselméletek (pl. O. Jespersen, vö. Tamás i. h., Kainz 1954: 329) helyett a korabeli szociálpszichológia tanításával értett egyet. Eszerint az újítások terjedése a beszélők társaslény voltából fakadó szükségszerűség, egyfajta kollektív pszichózis, amely alól hosszabb távon az egyén nem vonhatja ki magát (Tamás 1947: 161kk).

1.2. Szociolingvisztika

1 Variáció és változás összefüggésére l. pl. Anttila (1989: 153), Ohala (1989: 175), Wardhaugh (1995: 140kk, 170, 182kk). Az alábbiakban többé-kevésbé egymás szinonimáiként használom ezeket a kifejezéseket, és fonetikai variációt, ill. hangváltozást értek rajtuk.

Labovnak az 1970-es évek elején kidolgozott elmélete (Wardhaugh 1995: 182kk) a változás/variáció különböző mikro- és makroközösségekbe való beágyazottságára helyezte a hangsúlyt, de több ponton épített a tudatosági tényezőre is.

A szociolingvisztikai irodalom már kezdettől hangsúlyozta, hogy a beszélő olyan lény, aki más szemében meglátja a szálkát, de a magáéban nem a gerendát, vagyis hallgatóként mások beszédében felismeri és elmarasztalja ugyan a stigmatizálódott variánst, de beszélőként maga is azt használja (Bynon 1997: 189; Nahkola 1987: 167). A beszélő tehát először hallgatói tudatosságról tesz tanúbizonyságot a változási folyamatban. Beszélői tudatosságról csak később, a hiperkorrekciós fázisban lehet szó (Wardhaugh 1995: 183). Ha ui. a megbélyegzés nem más, mint a társadalom tudatos – végső soron erkölcsi – ítélete a műveletlen, ezért erőfeszítésekre rest beszélők felett, akkor a hiperkorrekció sem lehet más, mint tudatos törekvés a bélyeg elkerülésére (Pléh 1990: 55).

A beszélői tudatosságnak a labovi elmélet szerint a formális regiszterben zajló kommunikációban van kitüntetett jelentősége mind a negatív (stigma), mind a pozitív (presztízs) megítélt variánsok sorsát illetően. Mert ui., míg Labov szerint a mindennapi beszédet fesztelenség és önreflektálatlanság (= tudattalanság) jellemzi (lásd pl. Labov 1997: 161), addig a formális helyzetekben auditíve kontrolláljuk a beszédünket (vö. Nahkola 1987: 165, Kiss Jenő 1995: 69).² Ott tehát a tudatosság egyrészt újító (vö. pl. hiperkorrekció), másrészt konzerváló erőként hathat.

Ami tehát a változások sorsát, a terjedés kimenetelét mint olyat illeti, az ezek szerint hol a tudatosság hiányával (informális szituációk), hol pedig a meglétével (formális szituációk) kell, hogy összefüggjön. Ennek ellenére Labov (2002, 2007) az informális nyelvhasználatban való terjedés tényét

2 Léteznek ún. tudatossági kontextusok is, a társadalmi érintkezésnek olyan szinterei, ahol szinte kizárólag kontrollált beszéd van, pl. az igazságszolgáltatás és a vallás világa. (Wardhaugh 1995: 155.) Frappáns példát idéz Avellan XIX. századi vizsgálatából Nahkola (1987: 165) arra, hogyan blokkolhat egy változást a tudatossági kontextus: a finn nyelvterület nagy részén fellelhető ún. általános gemináció – pl. *kalaa* > *kallaa* 'hal' sg. part., *katoon* > *kattoon* 'eltűnés' sg. illat., *hyvvyys* > *hyvvyys* 'jószág' – kikerülte az olyan lexémákat, mint *pyhhyys* 'szentség' (**pyhhyys*) vagy *totuus* 'igazság' (**tottuus*).

csupán társadalmi okokra vezeti vissza, és nem hozza összefüggésbe a tudatlanság tényével. Ha a tudati tényezőnek tulajdonít benne valami szerepet egyáltalán, akkor azt a tudatosságnak tulajdonítja, nem pedig a tudatlanságnak. Szerinte ui. a terjedés okai részben gyermek-, részben felnőttkori nyelvelsajátítási mechanizmusokban keresendők, melyeknek működése „sötét” (2007: 36), de annyi bizton állítható róluk, hogy olyan társadalmi tényezők együttese mozgatja őket, mint a társadalmi nem és az ahhoz rendelt szerepek, a nemzedékváltás, a migráció, valamint a beszélői értékválasztások, identitási aktusok, melyek lehetnek tudatosak is, nem is.

Megjegyzendő, hogy a nyelvi változások tudatosulási küszöbe természetesen nem a társadalomszemiotikai, hanem, mint köztudott, a nyelvsemiotikai relevanciánál húzódik. Először a jelviszonybeli változás tudatosul, majd a szociolingvisztikai variáció mint csoportindexek harca elkezdi – Labov szavával (2002) – „parazitaként élősködni” rajta. A nyelvi szemiózis megváltozásának egyik markáns esete az, amikor az allofonikus variáció azáltal ölt fonematikus jelleget, hogy a következőben homoním párok születnek. Ilyenkor sokkal inkább észleljük a fonematikus különbség neutralizálódását, és ezáltal a hangváltozást magát, mint egyébként (vö. Nahkola 1987: 166). Nyilván így van ez a $-bAn \sim -bA$ variáció esetében is. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ezek a grammatikai „megvilágosodások” éppoly kevésbé képesek meggátolni az újítás terjedését, mint a nyomukban kialakuló társadalmi megítélés.

A társadalmilag jelölt (hang)változás fázisainak és terjedésének modelljét, melynek fentebb csak egy részletét idéztem fel, a szociolingvisztika, vagy ahogy Labov maga (Gordon 2006: 335) nevezi a területet: a variáció- és változáskutatás lényegében máig érvényesnek tekinti (Hinskens et al. 1997: 12). Ám, mint láttuk, az újítások terjedésének rejtélye még ebben a modellben sincs megoldva. A megoldásra váró rejtély Labov (2002) megfogalmazásában így szól: mitől áll be végül a nagyvárosokban tapasztalható magas fokú uniformitás a stigma lekopása után – ezt az uniformitást ui. nehezebb megmagyarázni, mint a divergenciát. De ugyanilyen rejtélyesek az ezt megelőző állomások is: az, hogy egyáltalán mitől kezdenek el az újítások terjedni még a stigmatizálódás előtt (Jackendoff 2002: 37), valamint, ami számunkra még fontosabb: az, hogy mitől hiszik a stigma megjelenése után a beszélők azt, hogy ők a maguk részéről nem újítanak, hanem a presztízsvariánst használják.

1.3. Pszicholingvisztika

A generatív grammatikai elmélet szerint a nyelv nem társadalmi entitás, hanem elméleti képesség. Ez az ún. mentalista nézet gyökeresen megváltoztatta a pszichológusok nyelvfelfogását is, és a kísérleti pszicholingvisztikai kutatások elindítójává vált (Pléh 1980: 9–47). E kutatások egyik legismertebb alakjának két munkájára támaszkodva (Pinker 1999 [1999a], 2000 [1999b]) a következőket mondhatom a pszicholingvisztikának a kérdéssel kapcsolatos álláspontjáról:

A beszédhangok koartikulációs módosulásainak természetesen Pinker szerint sem vagyunk tudatában (Pinker 1999: 180), ám ő ennél tovább nem követi a folyamatot a fonológiai variáció és a hangváltozás felé vezető úton. A formai változások másik fő típusáról kidolgozott modellje (Pinker 2000) viszont a mi szempontunkból azért érdekes, mert a tudatosságnak abban sincs semmiféle szerepe. Pinker szerint (2000: 49) „a nyelvtörténetet pszichológiai folyamatok okozzák”, és pedig az egységnyi időre jutó hibafrekvencia függvényében: minél ritkábban hallani egy hangalakot, annál gyengébb az impulzus, ami letiltaná, hogy analógiás alakot használjunk helyette, így az utóbbi lassan polgárjogot nyer, és egyre kevésbé tűnik hibásnak. Az ily módon kialakuló variációs párok megléte pedig hosszú távon megváltoztatja a nyelvet, hiszen megosztja a nyelvközösséget: azokra, akik csak az egyik vagy a másik variánst fogadják el, és azokra, akik mindkettőt. (Pinker 2000: 131, 197, 200.)

A legdöntőbb időegység e szempontból az anyanyelv-elsajátítás időszaka: mivel a gyermeknek értelemszerűen kevesebb idő állt rendelkezésre a rendhagyó (a generatív lingvisztika fogalmai szerint: szabálytalan) alakok elsajátításra, mint az őt körülvevő felnőtteknek, ezért az ő beszédében több a hiba, mint a felnőttekében. A kevesebb idő – kisebb gyakoriság korreláció nyelvelsajátítási szempontból azt jelenti, hogy a „szabálytalan” (= helyes) változat a gyermek memóriájában még gyengébb nyomot hagyott, mint a felnőttekében, ezért nehezebben, értsd: lassabban is idézi azt vissza, s legtöbbször nem is tudja idejében behelyettesíteni a „szabályos” (= hibás, analógiás) alak helyébe. Más szóval a szabályalkalmazás nála egyszerűen megelőzi az emlékezést, vagy ha tetszik, a zsenge emlékezet lekési a döntő pillanatot. Ám ismétlődés a tudás anyja: felnőttkorban a beszélőknél már szinkrónba kerül az

emlékezetbe idézési és a produkciós idő, vagyis megvan az esélye a hiba elkerülésének – kivéve, ha a hibás alak használatára való késztetés időközben olyannyira erőssé vált, hogy végleg elnyomja a helyes variánst. Ez utóbbi esetben az immár felnőtt beszélő az újítás terjesztőinek a számát szaporítja. (Pinker 2000: 189kk.)

Annak, hogy bekövetkezik-e a téves szabályalkalmazás tudatosulása, Pinker szerint azért nincs jelentősége, mert a kimondás sebessége így is, úgy is nagyobb, mint a tudatosulásé, így a tudatosulás akkor sem gátolhatja meg a folyamatot, ha esetleg bekövetkeznék (2000: 199–200).

Ami egyébként ezt az utólagos tudatosulást lehetővé teszi, azt a beszédkutatókban a beszédprodukció utáni akusztikus visszacsatolásnak hívják. A visszacsatolási rendszer jóvoltából vesszük észre, ha nem a szándékunk valósult meg a beszéd során, és így módunkban áll kiköszörölni a csorbát (Gósy 2004: 14, 56).

1.4. Univerzálékutatás

A nyelvi változásoknak a hagyományos nyelvészeti gondolkodásmód szerint kétféle oka lehet: nyelven belüli vagy nyelven kívüli. Az utóbbiak forrása maga a nyelvhasználó mint időben, térben és társadalomban létező biológiai lény. A változásmagyarázat számára releváns humánbiológiai vonatkozások közül korábban a hangképzés és hangfelismerés fiziológiája állt az előtérben, az utóbbi 20-30 évben azonban egyre több figyelem fordult az emberi észlelésre mint olyanra és annak nyelvtani kódolásbeli lecsapódására, illetve arra, hogy általában milyen konzekvenciái vannak a két ellentétes sorrendű kommunikációs művelet, a beszédképzés és a beszédészlelés törvényszerűségeinek a nyelvi jelekre és azok egymás közti viszonyára, végső soron a nyelvi jelek (és jelviszonyok) változásainak univerzális sémáira nézvést. Így válik megmagyarázhatóvá sokak szerint a nyelvi univerzálék egész sora: hangváltozási tendenciáké beszédprocesszálási apparátusunk aerodinamikai és más fizikai korlátaira hivatkozva (Ohala 1989), morfoszintaktikai kategóriáké vizuális és más percepciók apparátusaink neurális anatómiai korlátaira hivatkozva (Lee 1988) vagy grammatizálódási mintáké a kommunikáció processzálási alapelveire hivatkozva (Hall 1988, Lee 1988: 215–6). (És hozzátehetjük: így mosódik el a kognitív határ a nyelven belüli és nyelven kívüli okok fogalma között.)

Azonban a tudat mint humánbiológiai vonatkozás nem szerepel az univerzálékutatás explanánsai között.

1.5. Összefoglalás

Mint e végeledekig leegyszerűsített tudománytörténeti áttekintésből kiviláglik: a tudatot, akár tulajdonítanak neki jelentőséget a (stigmatizált) újítások terjedésében, akár nem, e nézetek diszkrét kategóriaként kezelik. Amely nézet a tudatosságot részben preventív-konzerváló, részben innovatív erőnek tekinti a formális nyelvhasználatban (és ilyen csak egy van köztük), az pusztán opcionális tényezőnek tekinti az informális nyelvhasználatban (tehát a tömeges terjedés szempontjából).

Abban, hogy a grammatikailag közömbös variáció tudattalan, kimondva-kimondatlanul minden nézet egyetért. A kísérletekkel igazolható álláspont az, hogy a variánsok közti választás tudatosulása még a grammatikailag nem közömbös variáció esetén is csak utólag következhet be. Az önkéntelenül kiejtett újítás utólagos tudatosulása a terjedésnek nem lehet komoly gátja, sem elősegítője; jelentősége csupán annyi, hogy lehetővé teszi a kiejtés korrekcióját.

2. Milyen is az a tudat(osság) valójában?

A *tudat* kifejezést agyi funkció (Greenfield é.n. [2000]: 171kk) és agyi reprezentáció (Jackendoff 2002: 310kk) értelemben is használhatjuk, és pedig különböző agyi funkciók (állapotok) és reprezentációk nevéként. A tudatnak mint agyi funkciónak többféle fokozata lehetséges, az agyi aktivitás legalsó szintjétől (álom) a legmagasabbig (logika). Az agyi reprezentációknak minimum két forrását, illetve két fajtáját érdemes megkülönböztetni: az egyikben a külvilágból származó észleleteink objektíválódnak, a másokban saját cselekvéseink és szándékaink. Azon képzeteket, melyekben a külvilágból származó észleleteink tükröződnek, nevezhetjük világképnek vagy világismeretnek, azokat pedig, amelyek saját cselekvéseinkről és szándékainkról alakulnak ki bennünk, nevezhetjük önképnek vagy önismeretnek.

Számos kísérlet bizonyítja, hogy képzeink sokkal inkább illúziókat tükröznek, semmint az objektív valóság tényeit. Példa lehet erre az ún. változási vakság (change blindness) jelensége, amikor nem észlelünk egy szemünk előtt lezajlott változást, azért, mert valami más állt figyelmünk fókuszában. (Az egyik ilyen kísérletről I. Greenfield é.n. [2000]: 65). Ha ez így van, akkor jogosan feltételezhetjük, hogy a változási vaksággal analóg jelenségek a többi agyi „szoftver”, így a nyelv működése során is előfordulhatnak. Elő is fordulnak, elég az ún. hallgatói megszokások (Itkonen 1970: 418, 2. lábjegyzet) avagy az íráskép általi befolyásoltság jól ismert jelenségére gondolni – azt halljuk, amit hallani akarunk –, amit nevezhetnénk akár változási süketiségnek is. (Idevágó példákat közöl Itkonen – 1970: 428–9; Tamás – 1947: 101; Pinker – 1999: 156kk, 183.) Az ilyen jelenségek léte rávilágít a szövevényes kapcsolatra a különböző tudatformák és -fokozatok között, pl. arra, hogy a már kialakult agyi reprezentációk blokkolni tudják esetleges újabbak kialakulását.

Mindebből természetesen nem következik, hogy a külvilágból érkező ingereknek, illetve cselekedeteink valóságos mozgatórugóinak, az agyműködésünket befolyásoló információknak a mibenléte ne tudatosulhatna bennünk – tudatosulhat. Csakhogy, mint már szó volt róla, a tudatosulási tempó általában jóval lassabb, mint az ingerekre való reagálás tempója. Mint Greenfieldtől (é. n. [2000]: 182) megtudhatjuk, agyunk tudat alatt dolgozik, és mi csak sok-sok milliszekundummal később ébredünk tudatára, hogy mi történt, ha egyáltalán ráébredünk. *„Ez azt jelenti, hogy a ... szándékosnak és megfontoltnak hitt cselekedeteink jelentős hányada valójában túlságosan gyorsan zajlik le ahhoz, hogy eljusson a tudatunkig.”* Greenfield a szervát fogadó teniszjátékost hozza fel példának, mondván: *„amikor a játékos visszaüti a labdát, még annak sincs tudatában, hogy a szerva elindult.”* Végül leszögezi:

„Döbbenetes belegondolni abba, ami e felfedezés mögött rejlik. Ha egy cselekvésre irányuló döntés azt követően születik, hogy az agy már elhatározta [és előkészítette] a megtételét, vagyis ha az agy előbb dönt, mint »mi«, akkor magatartásunkat nem a szabad akarat, hanem a tudatalatti irányítja.” (Greenfield é. n. [2000]: 183–4.)

Mindez nemcsak azok alól a korai elméletek alól rántja ki egyszer és mindenkorra a talajt, amelyek a nyelvi változást tervszerűnek gondolták, és tudatos utánzással magyarázták, hanem igen valószínűtlenné teszi azt a szociolingvisztikai feltételezést is, hogy a beszélői tudatosságnak, még ha csak társadalmi kontextustól függően is, de számottevő szerepe lehetne a hangváltozások terjedésének előremozdításában vagy meggátlásában.

3. Mi teszi lehetővé a stigmatizált újítások terjedését?

A mondottak alapján M. F. esetét úgy interpretálhatjuk, hogy az ő agya tudattalanul a stigmatizált variáns kiejtése mellett döntött, ám ha beszédmozgását a szabad akarata irányította volna, akkor a másik variánst választotta volna. Ha pedig ez az ellentmondás (utólag) tudatosult volna benne, akkor annak utólagos korrekció vagy más utólagos reakció (meghökkenés, zavar, restelkedés stb.) formájában meg kellett volna nyilvánulnia. Ám korrekció nem történt, és arra, hogy más reakció bekövetkezett volna, sem a megnyilatkozás közben, sem utána nem utalt semmi jel M. F. viselkedésében. Így tehát felmerül a kérdés, hogy miért nem tudatosult benne a stigmatizált variáns (többszöri) használata *utólag sem*? Ha volt füle a mások hibájának meghallására, amely hibát oly nagyon elítélt, akkor miért nem volt a sajátjának a meghallására? Mi tette lehetővé, hogy akarata ellenére maga is egyikévé vált a $-bAn > -bA$ változás terjesztőinek?

A válaszhoz Váradi következő megállapítása adja kezünkbe a kulcsot (2003: 356):

„Az a tény, hogy írásban [a $-bAn$ nyelvi változó] szinte semmi ingadozást nem mutat, azt jelzi, hogy a beszélők mentális grammatikájában a *-ban/-ben* alak szilárdan az inessivusi funkcióhoz kötődik. Feltételezhetjük tehát, hogy a *-ba/-be* alakot inessivusi funkcióban használó beszélők ***-ban/-ben* alakot szándékoznak használni, de ténylegesen mégis *-ba/-be* alakot ejtenek ki.** (Én emeltem ki. – K. K.) Ez különösen relevánsá teszi a tudatosság és az önfegyelem kérdését.”

Váradai észrevételét a variációra mint olyanra általánosítva azt mondhatjuk, hogy (exceptis excipiendis) beszédünkben Barabás-effektus érvényesül. Más a (tudatos) szándék, és más a (tudattalanul létrehozott) eredmény. A Barabás-effektusra (avagy a korábban említett és vele rokon szállka-gerenda effektusra) csakis azért kerülhet sor, mert valami még a szociolingvisztikailag „kényes” esetekben is megakadályoz bennünket abban, hogy figyeljünk a saját beszédünkre.

Azt hiszem, ez a valami az öntudatunk, pontosabban a benne tükröződő önképünk, önismeretünk, ez a sajátságosan emberi (Greenfield é.n. [2000]: 184) agyi reprezentáció, amely éppen képzeteink illuzórikus jellege és beszélői (és sok más) magatartásunk alapvető tudattalansága folytán, meglehetősen téves. Bár tudni nem tudjuk, hogy beszélőként mi magunk milyen ejtést produkálunk valójában, annak a lehetősége fel sem merül bennünk, hogy másmilyet produkálhatnánk, mint amilyet szándékozunk. (Ne felejtsük, a cselekvés még a szándékot is megelőzi!) Beszélői öntudatunk, önképünk, szent meggyőződésünk szerint ugyanis a mi ejtésünk nem lehet más, mint a szándékunknak megfelelő. Az ellenkezőjét fel sem tételezzük, önmagunkra nem gyanakszunk. Azt hisszük, önmagunkban teljes mértékben megbízhatunk.

A téves öntudatnak tudhatóak be egyéb észlelési anomáliáink is, hiszen ha öntudatunk még az olyan nagyfokú tudatosságot feltételező agyi funkciókat is képes elnyomni, mint az önkontroll vagy a logika, akkor azt is képes befolyásolni, hogy a külvilágból mit észleljünk, mit nem. Aki a változási vakság jeleit produkálja, az nemcsak nem veszi észre a szeme előtt lezajlott változást, de szentül hiszi is, hogy nem zajlott le semmiféle változás a szeme előtt. Aki hallási megszokásait vetíti rá mások beszédjére, az nemcsak nem hallja meg az általa várt és a tényleges ejtés közti különbséget, de szentül hiszi is, hogy ilyen különbség nem is volt. M. F. pedig nemcsak azt akarta kiejteni *rádióba* és *tévébe* helyett, hogy *rádióban* és *tévében*, hanem szentül hitte is, hogy azt ejti ki. A téves önkép az ő esetében az akusztikus visszacsatolást nyomta el, így nem volt alkalma utólag szembesülni a saját ejtésével.

Mondhatnánk persze, hogy nem kell ehhez az agyműködést okolni, elvégre a megnyilatkozás nyilvánvalóan informális szituációban hangzott el, ahol az önkontroll hiánya szociolingvisztikai elvekkkel magyarázható. Csakhogy ne feledjük: M. F. spontán megnyilatkozásában a *-bA* használata

-bAn helyett nem csupán egy beszédprodukciónak mozzanat volt a sok között, még csak nem is csupán egy szociolingvisztikailag érzékeny mozzanat, hanem egyszerre mind magának a spontán megnyilatkozásnak a témája is – egy értékítéleté, amelynek funkciója éppen a -bA változat elutasítása volt! Ilyen körülmények között pedig feltehető, hogy az előzményben *kiejtett* és ráadásul *erkölcsi mérlegelés tárgyává tett* fonológiai, funkcionális és szociológiai kontraszt emlékképe, sőt visszhangja van annyira friss és erős, hogy visszaverődjenek róla a folytatásbeli kontraszthiány. A beszélő munkaemlékezetében a „hibás” variáns kiejtésekor a „helyes” variánsnak még javában ott kellett lennie az előtérben, így a kettő közti különbséget, azaz a szándék és megvalósulás közti diszkrepanciát azonnal észre kellett volna vennie. Hogy mégsem így történt, arra a téves beszélői öntudat jelenléte adhat kézenfekvő magyarázatot. M. F. megnyilatkozását épp ez teszi olyan revelatívvá: a *tudatosan* felidézett kontrasztnak („*sohase »ban«, mindig csak »ba«*”) és az *öntudatlanul* produkált neutralizációnak („*a rádióba*”; „*a tévébe*”) a szimultaneitása, kontraszt és kontraszthiány rikító kontrasztja egyazon kontrasztpárti megszólaláson belül.

A gyanakvásunkat elaltató öntudat tehát nem engedi tudatosulni beszédünkben a szociológiailag jelölt hangváltozást, mert blokkolja az akusztikus visszacsatolást, vagy ha azt nem is, a hangváltozás észlelését mindenképp. Ez pedig megmagyarázza, hogy a változások, bélyeg ide, bélyeg oda, miért terjedhetnek expanzívan tovább: mert akusztikus önkontroll híján bármely beszélő azt hiheti magáról, miközben változtat, hogy nem változtat. Pontosabban azt, hogy nem *ő* változtat – lám, *ő* kitarat továbbra is a visszaszoruló variáns mellett –, hanem a többiek.

Könnyű belátni ennek az összefüggésnek a jelentőségét a nyelvtörténeti változásnak mint olyannak a szempontjából. Ha nem volna a hamis beszélői öntudat, akkor egyrészt a beszélőkben tudatosulnának a szándék és a megvalósulás közti eltérések, másrészt a beszédprodukciónak közben is működne a kontrollfunkciók, mindennek következtében pedig egyrészt több lenne a korrekció, másrészt eleve kevesebb a korrigálnivaló. Más szóval a nyelvnek kevesebb alkalma volna változni – a beszélők vigyáznának, nehogy változtassanak (vö. Tamás – 1947: 166, aki szerint épp fordítva: nehogy ne változtassanak).

A nyelvi változás/variáció terjedésének egyik szükséges feltétele tehát vélhetően nem más, mint az egyik tudatforma kontrollja a másik felett a beszédprocesszálás során. A stigmatizált újítások terjedésének rejtélyére (lásd 1.2.) valószínűleg könnyebben találunk megoldást, ha nemcsak a társadalmi identitásunkkal, hanem az agyműködésünkkel kapcsolatos okok szövevényére (produkciós idő, tudatosulási idő, tudatformák interakciója) is kiterjesztjük a vizsgálatot.

Hivatkozások

- ANTILA, Raimo 1989. *Historical and comparative linguistics*. Second revised edition. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia.
- BYNON, Theodora 1977. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- GORDON, Matthew J. 2006. *Interview with William Labov*. <http://eng.sagepub.com> [Journal of English Linguistics 34: 332–351.]
- GÓSY Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- GREENFIELD, Susan é.n. [2000]. *Agyunk titkai*. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. H. n.
- HALL, Christopher J. 1988. Integrating diachronic and processing principles in explaining the suffixing preference. In: Frans Hinskens et al. (eds.): *Variation, change and phonological theory*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 321–349.
- HINSKENS, Frans–Roeland van Hout–W. Leo Wetzels 1997. Balancing data and theory in the study of phonological variation and change. In: Frans Hinskens et al. (eds.): *Variation, change and phonological theory*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 1–33.
- TERHO Itkonen 1970. Ovatko ääntenmuutokset vähittäisiä vai harppauksellisia? *Virittäjä* 411–438.

- JACKENDOFF, Ray 2002. *Foundations of language. Brain, meaning, grammar, evolution*. Oxford University Press. Oxford/New York.
- KAINZ, Friedrich 1954. *Psychologie der Sprache III. Physiologische Psychologie der Sprachvorgänge*. Stuttgart.
- KISS Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- KLEMM Antal 1928. *Magyar történeti mondattan. A magyar nyelvtudomány kézikönyve II. 6. Magyar tudományos Akadémia*. Budapest.
- KOROMPAY Klára 1992. Az irányhármasság érvényesülése a helyhatározóragok körében. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 397–400.
- LABOV, William 1997: Resyllabification. In: Frans Hinskens et al. (eds.): *Variation, change and phonological theory*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 145–79.
- LABOV, William 2002. *Driving forces in linguistic change*.
<http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/papers/DFLC.htm>
- LABOV, William 2007. *Transmission and diffusion*.
<http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/papers/TD.html>
 [Language 83.]
- LEE, Michael 1988. Language, perception and the world. In: John A. Hawkins (ed.): *Explaining language universals*. Basil Blackwell. Oxford/Cambridge, Massachusetts. 211–246.
- NAHKOLA, Kari 1987. *Yleisgemmaatio. Ääntenmuutoksen synty ja vaiheet kielisysteemissä erityisesti Tampereen seudun hämäläismurteiden kannalta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- OHALA, John J. 1989. Sound change is drawn from a pool of synchronic variation. In: Leiv Egil Breivik–Ernst Håkon Jahr (eds.): *Language change. Contributions to the study of its causes*. Mouton de Gruyter. Berlin/New York. 173–198.

- PINKER, Steven 1999 [1999a]. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex. H. n.
- PINKER, Steven 2000 [1999b]. *Words and rules. The ingredients of language.* Perennial/HarperCollins. H. n.
- PLÉH Csaba 1980. *A pszicholingvisztika horizontja.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- PLÉH Csaba 1990. A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh L.–Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok.* Linguistica, Series A. Studia et dissertationes 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 55–75.
- TAMÁS Lajos 1947. Tudatosak-e a hangváltozások? *Magyar Nyelv* XLIII: 92–102; 161–172.
- VÁRADI Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 339–359.
- WARDHAUGH, Ronald 1995. *Szociolingvisztika.* Osiris–Századvég. Budapest.

Kata Kubínyi

On a hypothetical condition of linguistic change, especially of the spread of stigmatized innovations

The aim of this article is to give a possible reason why even stigmatized innovations can expand through a population instead of getting suppressed by counteracting forces.

I think, one of the necessary conditions of phonetic change has to do with the interaction of certain consciousness factors. The suggestion for such an explanation has come to me from two sources. The first one was a spontaneous utterance heard by me in an informal every-day situation of a speaker, F. M., who, while declaring for the prestigious sound shape of a morphem and quoting it in a clearly articulated way, used the stigmatized variant of the same morphem in the next sentence twice without noticing this tremendous contradiction at all. The second source was an observation by Váradi (2003), which directed my attention to the fact that human speech resembles the Barabbas effect: what is ment is not identical with what is being said. Nevertheless, no acoustic feed-back occurs even when the intended and highly respected variant is still present in the speaker's working memory, just like in F. M.'s case. It seems quite obvious that the moment of feed-back and/or self-perception is being blocked by something – namely by the self-consciousness or self-image, one of the forms of the conscious mind and the functions of the brain. While contributing to the spread of the innovation, the speaker is not only not aware of his/her participating in variation and sound change, but (s)he is deeply convinced of the contrary: that (s)he is *not* participating in them at all. In his/her opinion, it is the *others* who cause linguistic change. Referring to the self-consciousness factor we can account for the amazing phenomenon of the 10th phase in the mechanism of sound change as described by W. Labov (*Sociolinguistic patterns*, 1972; cf. Wardaugh 1995: 182ff.): the fact that the use of the stigmatized forms is always recognised by the hearer, never by the speaker...